

İSLAM YAZI MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HƏZRƏT MƏHƏMMƏD VƏ RAŞİDİ XƏLİFƏLƏRİNİN ROLU

*Səbinə NEMƏTZADƏ,
AMEA-nın Z.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutunun “Şərq-Qərb”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, ilahiyyat
elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
nematzadesabina@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: İslam, Qurani-Kərim, Həzrət Məhəmməd, Raşidi xəlifələri, yazı mədəniyyəti.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ислам, Священный Коран, Пророк Мухаммед, праведные халифы, культура письменности.

KEY WORDS: Islam, Holy Quran, Prophet Muhammad, rightly guided caliphs, culture of writing.

Dilçi alim Məmməd Adilov tanınmış şərqşünas-tarixçi Ziya Bünyadova istinad edərək qeyd edir ki, müsəlman dünyasında “din bütün incəsənətlər içərisində xüsusən xəttatlığa yüksək qiymət verirdi: Qurandan mətn köçürmək hər bir müsəlman üçün iman məsələsi sayılırdı”. Daha sonra o, ərəb yazı sisteminin, ərəb xətlərinin daim inkişafda olması, hər bir xətt növünün yeni-yeni şəkillərinin formalaşması, hər bir xətt növündən yeni xətt növünün yaranması məsələlərinə diqqət çəkərək, yazı işi ilə məşğul olan xüsusi sənətkarların bir zümrə, mütəxəssislər kimi yetişməsinə və nəticədə peşəkar xəttatların meydana gəlib katiblər arasında fərqlənməsinə yol açdığını vurğulayır [1, s.133]. Şeyla Blair “İslam xəttatlığı” kitabında qeyd edir ki, İslam dininin yaranmasının ilkin dövrlərində böyük imperiyalarda yazı sisteminin formalaşdırılması tələbi ərəb yazısının nizama salınmasına və standartlaşmasına gətirib çıxardı. Eyni zamanda, Quran mətninin üzünün köçürülməsinə olan maraq VII əsrdə xəttatlığın inkişafına da təsirsiz ötüşmədi. Erkən dövrlərə dair xəttatlıq nümunələri, əlyazmalar olmasa belə, ərəb dilinin nizama salınması və standartlaşmasını papirus, sikkə və kitabələr üzərindəki yazılardan anlamaq mümkündür [2, s.77].

M.Adilovun sözləri ilə desək, məhz sonuncu dinin meydana gəlməsi Allah kəlamının yazıya alınmasını şərtləndirəndən, Qurani-Kərim və sonuncu Peyğəmbər elmə, yazıb-oxumağa ali qiymət verəndən sonra, ümumiyyətlə, bütün dünyada yazı kahinlərin və din xadimlərinin preroqativindən çıxıb, daha geniş kütlələr arasında və sonra daha geniş regionlarda yayılmağa başlamışdır [1, s.47].

Şübhəsiz ki, İslamın gəlişi ərəb yazısının inkişafında böyük rol oynamışdır. Çünki Qurani-

Kərim insanları oxumağa, yazmağa təşviq edir: Allahın bəşərə ilk kitabı “Oxu!” əmridir. Həmçinin İslamda yazı vasitəsi olan qələm də oxumaq qədər əhəmiyyət kəsb edir. Uca Yaradan “Ələq” surəsinin 1-5-ci ayələrində belə buyurur: **“(Ya Peyğəmbər! Qurani-Kərimi bütün məxluqatı) yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə (bismillah deyərək) oxu! O, insanı laxtalanmış qandan yaratdı. (Ya Peyğəmbər!) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi. (O Rəbbin ki,) insana bilmədiklərini öyrətdi”** [3, s.471]. Həqiqətən də, tövhid inancını yaya biləcək ən qüvvətli vasitələrdən biri qələmdir. Məhəmməd peyğəmbərə ilk vəhy olunan bu ayələrdə bəşəriyyəti kamilliyə, yüksəkliyə doğru aparən qələmin nə dərəcədə əhəmiyyətli bir amil olduğuna işarə edilir.

İslam kosmoqoniyasında qələm və yazı xüsusi yer tutur. Burada qələm varlığa səbəb olan əqli-külli və ya Məhəmmədin nuru mənasında başa düşülür. Əl-Qummi “Qələm” surəsinin təfsirində yazır: “Allah-Təala qələmi Cənnət ağacından yaratmışdır. Ona “əl-Xüld” deyirlər. Sonra Cənnətdəki çaylardan birinə buyurdu ki, “Mürəkkəb ol!” Çay qatılaşdı, qardan da ağ oldu. Sonra buyurdu: “Yaz!”. Söylədi: “Nə yazım?”. Buyurdu: “Yaz, nə olub və qiyamətə qədər nə olacaq”. Qələm gümüşdən ağ və yaqutdan saf perqament üzərində yazdı. Sonra onu bürmələdi və ərş üçün rükn etdi. Qələmin danışığını bitirdi. Danışan qələm bir daha danışmadı” [4, s.19]. Qurani-Kərimin “Nun” (Qələm) surəsinin birinci ayəsində “Nun vəl qələmi və mə yəsturun”, yəni “hoqqa ilə qələmi, qələmlə yazdıqlarımı şahid tuturam ki” – ifadəsi ilə hoqqa (mürəkkəb qabı) və qələmin əhəmiyyəti göstərilir. Təfsir alimləri “nun”u şəkil, forma etibarilə hoqqa olaraq şərh etmişlər. Ali Alparslan qeyd edir ki, hoqqa dedikdə içindəki mürəkkəb nəzərdə tutulur, qələm ilə mürəkkəb dünyada biliyin, elmin yayılmasını təmin edir [5, s.19]. Beləliklə, “Ələq” və “Qələm” surələri Qurani-Kərimin gözəl xətlə istinsaxına (*bir kitabın, yaxud yazılı bir mətnin nüsxəsini çıxartmaq, onu hərfbəhərflə köçürmək – Red.*) və yayılmasına səbəb oldu.

“İslam plastik sənətləri içində ən ərəb olanı yazı sənətidir (İslam kalliqrafiyası)” söyləyən Titus Burkhardt adlı tədqiqatçı haqlı olaraq bu sənətin bütün İslam dünyasına aid olduğunu və Quran mətninin gözəl xətlə yazılmasının sənətlərin ən şərəfliyi olaraq qəbul edildiyini vurğulayır [6, s.57].

İslamın meydana gəlməsi və sürətlə inkişafı yazının da eyni şəkildə inkişafını və yayılmasını təmin etmişdir. Həzrət Məhəmməd İslam dininin təbliğinə mükəlləf edildiyi zaman bir çox qövmü İslama dəvət etmək və onları siyasi hakimiyyət altına almaq üçün hərbi təşkilat qurmuş, bu təşkilata bağlı katiblər vəzifələndirmişdir.

İraqılı müəllif Naci Zeynəddin “Ərəb xəttinin gözəlliyi” əsərində qeyd edir ki, “Quran vəhy dövründə Məkkə və Mədinədə, Rəsulullahın (s) zamanında müxtəlif yazı şəkillərində qələmə alınmışdır. Xüləfəyi-Rəşidin dövründə səhabeyi-kiram tərəfindən cəm olunmuşdur. Bu yazılanlar xəlifə Osman ibn Affanın dövründə toplanaraq bir nüsxə halına salınmışdır. İslam fəthlərinin yayıldığı dövrlərdə kufi yazısı ilə qələmə alınmışdır. Kufi xətlə bu dövrdə yazılmış iki nüsxə - Osman ibn Affan və çox güman ki, Əli ibn Əbu Talibə məxsus olan iki nüsxə Topqarı (İstanbul) muzeyində qorunub saxlanılır” [7, s.22].

Topqarı Muzeyinin “Hırkayı-Səadət və ya Əmanəti-Müqəddəs Dairəsi”ndə (Müqəddəs əmanətlər otağı) müqəddəs əşyalar içərisində “Nameyi-Səadət” (Həzrət Peyğəmbərin məktubu) adlanan əlyazma qorunub saxlanılır. Bu məktub 627-ci ildə Qibti qövminün hökmdarı Mukavkası İslam dininə dəvət üçün Həzrət Peyğəmbər tərəfindən yazılmışdır. 1850-ci ildə fransız əsilli Barthlemy bu məktubu Misirə səfəri zamanı monastırlardan birində qədim bir qibti İncilinin qabına yapışmış vəziyyətdə tapmışdır. Sonradan təmizlənilib Məhəmməd peyğəmbərin məktubu olduğu ortaya çıxdıqda Sultan Əbdülməcidə təqdim edilmişdir. O da bu məktubu qızıl çərçivəyə saldırmış, nəfis işləməli qızıl qutuya qoyduraraq Topqarı Saray Muzeyində yerləşən müqəddəs əmanətlərin arasına qoymuşdur [8, s.5].

Allah Rəsulunun sağlığında müxtəlif materiallar üzərində yazılan Qurani-Kərim Həzrət Əbu Bəkrin xəlifəliyi dövründə (xilafəti h.11-13/m.632-634) vəhy katiblərindən Zeyd ibn Sabit tərəfindən bir yerə toplanaraq mütəcanis səhifələr halında yazıya köçürülmüşdür. İslam fəthləri zamanı Qurani-Kərimi yaddaşlarında hifz etmiş olanların bir çoxunun şəhadəti ilə səhifələrin saylarının azalması, müxtəlif yerlərdə bəzi qiraət ixtilaflarının ortaya çıxması səbəbindən Həzrət Osman (xilafəti h.23-35/m.644-656) Hafza bint Ömər in əlində olan həmin “Suhuf”dan Müshəf halında bir nüsxə istinsax etdirmişdir. Daha sonra bu Müshəfdən (Əl-Müşəf-ül-İman) müxtəlif yerlərə göndərilmək üçün Zeyd ibn Sabit, Abdurrahman ibn Amr ibn əl-Aş, Abdullah ibn Zübeyr, İbn Abbas və Abdurrahman ibn əl-Hariş ibn Hişamın hər birinə bir nüsxə istinsax etdirmişdir. Müshəflərdən birini özündə saxlamış, digərlərini Kufə, Bəsrə, Şam və bəzi rəvayətlərə görə, Məkkə, Yəmən və Bəhreynə bir rəhbər qari (Quran qiraətçisi) ilə birlikdə göndərmişdir. Bu nüsxələr perqament üzərində tək rəng (qara) mürəkkəb ilə yazılmışdır. Yazı nöqtə və hərəkəldən məhrum idi, üzərində təzyinat ünsürləri, həmçinin surələri, surə adlarını, ayələri, cüzləri və s. ayıran işarələr yox idi [9, s.16]. Beləliklə, islami dövrdə kitab halına gətirilən ilk mətn Qurani-Kərim olmuşdur. Nüsxələrin çoxaldılmasının əsas səbəbi Qurani-Kərimin mətninin nazil olduğu kimi mühafizəsi və yayılması idi.

Xüləfəyi-Raşidin dövründə dini və idari həyatda, günlük müamələt məsələlərində yazının əhəmiyyəti artmaqda davam etmiş, Həzrət Ömər in dövründə (xilafəti h.13-23/m.634-644) rəsmi məktəb açılmış, müəllimlər təyin edilmişdir.

Raşid xəlifələrdən Həzrət Əliyə görə, hüsn-xətt fəqir üçün mal, zəngin üçün gözəllik, hikmət sahibləri üçün isə kamillik deməkdir; hüsn-xətt gözlərin parlaqlığı və qəlblərin ətri, incə naxışdır. Xətt sənətinin tədrisinə böyük önəm verən Əli ibn Əbu Talibə aşağıdakı ifadə izafə edilir: “Gözəl yazı şəxsən müəllimin təlimində (məşq) gizlidir; püxtələşməsi çox yazmaqla, davamı da İslam dinini yaşamaqla olur” [10, s.48; 11, s.373].

Səlim Türkoğlu “Ruhi həndəsə: hüsnü-xətt sənəti” [12, s.13] əsərində qeyd edir ki, islamiyyətin yayılması ilə təkəcə siyasi və ictimai həyat deyil, incəsənət də dəyişirdi. Bu yayılma müsəlman olan millətlərin incəsənətlərində yeni bir inqilab yaradırdı. İslamiyyət bütün İslam məmləkətlərini bir vətən halına gətirdiyindən yazı artıq bir qövmin yazısı olmaqdan çıxmış və ümmət yazısı halına gəlmişdi. Çünki cahiliyyə dövrünün mənşəyi məchul,

rəvayətlərdən ibarət olan ibtidai yazısı orijinallığını müsəlmanlar ilə qazanmış, bir incəsənət halına gəlişini İslam millətinin əlində idrak etmişdir. Yazının incəsənət halına gəlməsinin ilk toxumu xəttatlıq növlərindən olan makuli yazısı ilə atılmış, bu toxum bir sıra yenilik və inkişaf mərhələləri nəticəsində “ümmətin sənəti”nə çevrilmiş, günümüzə qədər inkişaf edərək gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Adilov. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: Elm, 2014.
2. Blair Sheila S. Islamic Calligraphy. Edinburgh University Press, 2006.
3. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 2006.
4. Zəkiyyə Əbilova. Axund Hacı Ağamirzə Əbdülkərim Ağa Badkubinin Yaradıcılığında İslam Əqaidi. Dis.avtoref.
5. Ali Alparslan. Osmanlı Hat Sanatı Tarihi. I baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
6. Burckhardt Titus. İslam sanatı: dil ve anlam. Çeviren: Turan Koç. İstanbul: Klasik, 2005.
7. Zeynəddin Naci. Ərəb xəttinin gözəlliyi. Bağdad: 1972.
8. Mukaddes emanetler. (Relics of Islam = Reliques de l'İslam = el-Emanatü'l-mukaddese. (board of publication Erdoğan Tamer), Ankara: Basın - Yayın Genel Müdürlüğü, 1976.
9. Nihat Mazlum Çetin. Hat sanatı: İslam kültür mirasında. Editör Ekmeleddin İhsanoğlu; hazırlayan: Derman M. Uğur. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi; Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1992.
10. Səbinə Nemətzadə. Əlyazmaların bədii tərtibatında dini-fəlsəfi aspektlər. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.
11. Serin Mutittin. Meşq / İslam Ansiklopedisi, cilt 29. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İSAM, 2004.
12. Selim Türkoğlu. Ruhi hendese: Hüsni-hat sanatı. İstanbul: Aktif Matbaası, 2006.

Сабина Нематзаде

РОЛЬ ПРОРОКА МУХАММЕДА И ПРАВЕДНЫХ ХАЛИФОВ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ИСЛАМСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

Поскольку Священный Коран призывает людей читать и писать, несомненно, появление ислама сыграло важную роль в развитии арабской письменности. Необходимость переписывания Священного Корана способствовал развитию и распространению арабской письменности.

Когда Пророк Мухаммед был награжден распространять ислам, он назначил писцов, чтобы пригласить многих людей в новую религию. Он призывал секретарей-писцов писать красиво.

Во времена правления праведных халифов важность письма продолжала расти в религиозной и административной жизни, а также в повседневных делах.

В статье обсуждается роль Пророка Мухаммеда, его сподвижников, праведных халифов в формировании культуры исламского письма.

Sabina Nematzade

THE ROLE OF THE PROPHET MUHAMMAD AND THE RASHIDUN CALIPHS IN THE FORMATION OF THE CULTURE OF ISLAMIC WRITING

SUMMARY

As the Holy Quran encourages people to read and write, undoubtedly, the emergence of Islam played an important role in the development of Arabic writing. The need for rewriting the Holy Quran contributed to the development and spread of the Arabic script. When Prophet Muhammad was awarded to spread Islam, he appointed scribes to invite many people to the new religion. He urged secretaries-scribes to write beautifully.

During the reign of the rightly guided caliphs, the importance of writing continued to grow in religious and administrative life, as well as in everyday affairs.

The article discusses the role of the Prophet Muhammad, his associates, rightly guided caliphs in the formation of the culture of Islamic writing.